

Н. В. Грицяк

доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри реклами та зв'язків з громадськістю
Інституту журналістики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ ЧИ ЦИФРОВА ДИКТАТУРА: РИЗИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті доведено, що питання широкого використання інструментів електронної демократії потребує врахування ризиків щодо можливостей використання владою маніпулятивних технологій формування громадської думки шляхом насаджування позитивних чи негативних емоцій/оцінок, що несе в собі загрозу формування цифрової диктатури. Запобіжником таких процесів має бути медіаграмотність широких верств населення, активність представників професійного та експертного середовища, а також реальна, а не віртуальна, участь громадян у політиці та управлінні.

Така універсальна проблема для всіх форм демократії як брак довіри до влади також набуває віртуалізації, оскільки і досягнення, і недоліки в роботі влади вимірюються рівнем емоційного задоволення, що часто залежить від якості текстів на сторінках політиків та посадовців, а також органів влади в соціальних мережах. Віртуальна діяльність сприяє формуванню позитивної репутації як політика чи посадовця, так і органу влади, який він представляє. Але при цьому надає простір для обговорення як журналістам, громадським діячам, пересічним громадянам, так і заангажованим, часто анонімним авторам, що уможливує поширення фейків. Тому така діяльність часто спонукає політиків та посадовців шукати способи підвищення власної популярності в маркетингові.

Проте, цифровізація суспільно-політичного життя може створювати загрози і для внутрішнього демократичного розвитку країни. Про можливі ризики та загрози використання комп'ютерних технологій та контролю Інтернету владою неодноразово зазначали зарубіжні та вітчизняні науковці. Пропонуємо таке визначення: «цифрова диктатура» – це монополія влади над ключовими електронними засобами масової комунікації з метою контролю політичного поля шляхом поширення вигідної та блокування критичної (невигідної для влади) інформації. Інструментами цифрової диктатури є маніпулятивні маркетингові технології та широке використання ботів у соціальних мережах. Сприятливими умовами для формування цифрової диктатури є переважання патерналістського суспільства, де панує споживацька мотивація, над громадянським, а також низький рівень медіаграмотності населення.

Ключові слова: ефективність влади, довіра до влади, електронна взаємодія, електронні комунікації, інформаційний простір.

Постановка проблеми. Сучасний політичний дискурс усе частіше продукує аргументи та нав'язує висновок про більшу ефективність диктатури як способу управління, яку представляють в образі «ефективної влади», «сильної руки», «єдиноможливого способу наведення порядку» та навіть механізму досягнення справедливості. Такий підхід, особливо в умовах перманентних криз, на жаль, подобається споживацькому суспільству. Панування телебачення та соціальних мереж часто призводять до руйнації ключової засади демократії, а саме – участі громадян в управлінні, коли реальна участь перетворюється на віртуальну.

Відповідно до звіту міжнародної правозахисної організації Freedom House «Свобода в мережі 2017 р.» уряди всіх країн світу використовують маніпуляційні технології в інтернеті, що підриває принципи демократії. Щодо України, з 2014 р. відзначається погіршення рівня свободи Інтернету, який визначено як частково вільний ("partly free"). Підкреслюється, що «в соціальних мережах поширеним явищем стали маніпуляції з контентом, які здійснювались як українськими, так і російськими інтернет-тролями, й українська влада використовувала конфлікт, який триває, для виправдання дедалі більшого втручання у свободу Інтернету». Авторами цих

технологій, включно із залученням державних медіа і пропаганди, фейкових облікових записів і фейкових новин щодо виборів, вважають Китай і Росію. Наприклад, у Twitter 60% російськомовних облікових записів можуть бути ботами, на противагу 39% англомовних. Саме вони розповсюджують більшість твітів щодо НАТО у країнах Балтії та Польщі, намагаючись маніпулювати громадською думкою [2, с. 296–297].

Наслідком стає поступове посилення авторитарності режиму правління через управління інформацією, котра набуває маніпулятивного змісту. Саме ці процеси створюють загрози демократичному розвитку суспільства та держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми використання цифрових технологій для утвердження демократії та залучення громадськості до вироблення політики досліджували Ч. Армстронг, Ю. Гарлан, С. Коулман, Д. Латроп, Д. Робінсон, Л. Рума, Е. Фелтен, С. Шахт, Д. Шулер тощо. Вони також знайшли відображення у працях вітчизняних дослідників А. Баровської, А. Башук, С. Петряєва, Г. Почепцова, Є. Романенка, С. Соловійова, О. Твердохліба, В. Фурашева та багатьох інших.

Про потенційні можливості електронної взаємодії влади і громадян як інструменту демократії участі висловлювались багато вчених і практиків державного управління. Так, на думку Є. Романенка, «в умовах розвитку інформаційного суспільства комунікативна сутність державної політики зводиться до реалізації «електронної демократії»» [6, с. 68]. Тобто нової форми взаємодії громадян із владою за допомогою інтернету з метою захисту основних демократичних цінностей. Проте реальні механізми захисту цих цінностей все більшою мірою визначає віртуальний простір.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є обґрунтувати важливість врахування ризиків у процесі використання електронної демократії як механізму політичної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. «Управляти інформаційними й комунікаційними потоками намагалися у всі часи, але особливого значення, а відповідно формування нових професійних контурів, ця діяльність набуває в інформаційному суспільстві, чому сприяють перманентні інформаційні революції. У цьому контексті доцільно говорити не про ЗМІ (засоби масової інформації), які охоплюють друковані мас-медіа (пресу), радіо й телебачення, а про ЗМК (засоби масової комунікації), які охоплюють інтернет, мобільний та супутниковий зв'язок, крім

того – кіно, рекламу, різні види пропаганди, легку музику, масову літературу» [2, с. 220].

«Останнім часом значно посилюється вплив соціальних мереж на суспільно-політичні процеси як інструментів мобілізації електорату та каналів онлайн комунікації громадян із посадовцями, які ведуть свої сторінки в найпопулярніших мережах – Twitter і Facebook» [2, с. 288]. Г. Почепцов зазначає, що «завдяки соціальним мережам рейтингові дописувачі можуть впливати на прийняття рішень високопосадовцями, останні ж реалізують іміджеві завдання, а також мають можливість підготувати громадську думку до певних дій і рішень та/або перевірити реакцію користувачів на них, що складає підґрунтя роботи спіндоктора, основні завдання якої в інформаційно-комунікаційній сфері прогнозування реакцій, оцінок; підготовка очікувань щодо події; зміна її сприйняття» [4, с. 82].

Така універсальна проблема для всіх форм демократії як брак довіри до влади також набуває віртуалізації, оскільки і досягнення, і недоліки в роботі влади вимірюються рівнем емоційного задоволення, що часто залежить від якості текстів на сторінках політиків та посадовців, а також органів влади в соціальних мережах. Віртуальна діяльність сприяє формуванню позитивної репутації як політика чи посадовця, так і органу влади, який він представляє. Але водночас надає простір для обговорення як журналістам, громадським діячам, пересічним громадянам, так і заангажованим, часто анонімним авторам, що уможливорює поширення фейків. Тому така діяльність часто спонукає політиків та посадовців шукати способи підвищення власної популярності маркетологів.

«Вибір соціальних мереж як інструменту систематичних комунікацій з громадськістю – перший крок формування довіри до влади. Кількість фоловерів (від англ. *follower* – послідовник, шанувальник) в цьому разі конвертується в соціальний і політичний статус. І за популярність онлайн готові платити, звертаючись до відповідних SMM-компаній, які підвищують кількість фоловерів переважно за рахунок ботів і фейкових акаунтів. <...> Політичні боти (автоматизовані облікові записи) як технологія маніпуляції в інтернеті, котра впливає на внутрішню й зовнішню політику, використовується урядами більшості розвинених країн. Так, за даними The Economist, Д. Трамп збільшив кількість підписників після виборів на 225%, налічуючи станом на листопад 2017 р. 42,4 млн підписників, впевнено обігнавши багатьох своїх політичних

опонентів і посівши 21-у позицію серед найпопулярніших користувачів. Водночас лише 47% підписників – реальні користувачі, тоді як у його попередника серед 97 млн – 78% реальних людей. Компанії, які займаються на українському ринку «сірим» маркетингом у соціальних мережах, стверджують, що український сегмент Facebook може налічувати лише 50% реальних користувачів, тобто близько 5 млн акаунтів можуть бути фейковими або ботами, й найбільша їх кількість саме в політиків – не менше 50% від загальної кількості підписників і друзів (станом на листопад 2017)» [2, с. 295–296].

А. Башук формулює такі завдання, які реалізують соціальні мережі як комунікаційний інструмент державної влади: «вплив на формування порядку денного; популяризація цінностей, ідей, діяльності; донесення свого бачення актуальних питань і подій; формування позитивного іміджу державної влади та її представників; вплив на ідентифікаційний базис користувачів; залучення аудиторії до державних справ і політичного життя країни; підготовка громадської думки до певних дій і рішень; перевірка реакції користувачів на владні дії та рішення; локалізація протестного настрою користувачів; моніторинг громадської думки» [2, с. 300].

О. Твердохліб звертає увагу на ще одну проблему, котра справляє негативний вплив на стан і поведінку людини, – це «синдром інформаційної втоми, який є наслідком її об'єктивної неспроможності досягнути та опрацювати великі обсяги інформації. <...> Проявами цього синдрому можуть бути: блокування аналітичного потенціалу індивіда, слабка концентрація уваги, постійні, зазвичай непродуктивні, пошуки додаткової інформації, підвищена тривожність і безсоння, сумніви у прийнятті рішень» [7, с. 136]. Проте більшість науковців схиляються до необхідності використання соціальних мереж як засобу комунікації влади із громадянами.

Інформаційний простір завжди був ареною політичної боротьби та впливав як на внутрішню, так і на зовнішню політику. Більше того, успішність зовнішніх агресивних стратегій будь-якої країни в сучасному світі цілком залежить від міри її присутності в інформаційному полі супротивника, тому інформаційно-технологічна потужність країни значною мірою визначає її мілітарні можливості. «Процеси діджиталізації на цьому етапі розвиваються настільки стрімко, що це призводить до утворення єдиного інформаційного простору. Загалом це позитивно для людства, позаяк стрімкий обмін економічною,

технічною, політичною інформацією дає змогу людству стрімко розвиватись. Проте створення цифрового суспільства потенційно може призвести до виникнення великомасштабних катастроф. Саме негативні прояви цифрового суспільства породили таке поняття як «інформаційна війна», що нині стала загрозою безпеці людства» [8, с. 69].

Але цифровізація суспільно-політичного життя може створювати загрози і для внутрішнього демократичного розвитку країни. Про можливі ризики та загрози використання комп'ютерних технологій та контролю інтернету владою неодноразово зазначали зарубіжні та вітчизняні науковці.

Так, японський теоретик інформаційного суспільства Й. Масуда у праці «Комп'ютопія» зазначав наявність суворой альтернативи, яка виникла перед цивілізацією – вибором між «двома різко контрастуючими моделями майбутнього»: між «Комп'ютопією», тобто насправді правовим, демократичним, інформаційним суспільством, та «автоматизованою державою». Науковець шукав тлумачення в історії виникнення технологій, позаяк упродовж перших років комп'ютери (а згодом і мережі) використовувались спочатку військовими, безпечними та іншими структурами. Водночас подібна ситуація, на думку вченого, загрожувала «зазіханням на індивідуальну самотність та кризою підконтрольності...» [3, с. 39].

Вітчизняні вчені наголошують на тому, що «найстрашніші із прогнозів футуролога мають змогу реалізуватись у сучасній КНР. 14.06.2014 р. Державна рада Китаю оприлюднила документ, іменованій «Проект плану зі створення системи соціального кредиту довіри, 2014–2020 рр.», з метою формування рейтингу благонадійності жителів КНР [8, с. 31–32]. <...> У 2016 р. Державна рада КНР оновила документ «Механізми попередження та покарання людей, схильних до порушень», яким передбачено санкції для власників недостатніх рейтингів: заборона працювати в державних установах; відмова в соціальному забезпеченні; більш ретельний огляд на митниці; обмеження на заняття керівних посад у харчовій та фармацевтичній промисловості; відмова в авіаквитках та спальному місці в нічних потягах; відмова в номерах у готелях та ресторанах преміального класу; заборона на навчання дітей у дорогих приватних школах» [8, с. 33–34].

«Цифрова диктатура» – термін, який з «легкої руки» журналістів США став назвою проєкту

системи соціального кредитування КНР, має цілком логічні аргументи для вживання. Тут доречно пригадати шість базових характеристик тоталітаризму, що сформулював К. Фрідріх у своїй роботі «Природа тоталітаризму» (1954): офіційна ідеологія, котра претендує на охоплення всіх аспектів людського існування та орієнтується на досягнення споконвічних цілей, наприклад, на генерацію досконалого суспільства; масова партія, що зливається з державною бюрократичною організацією; монополія партії влади над ефективними засобами комунікації; зосередження в руках партії й держави усіх засобів збройного насильства; централізоване керівництво та контроль над економікою; система тоталітарної поліцейської влади [8, с. 34–35].

І. Костенко зауважує: «Антиутопія англійського письменника Джорджа Орвелла «1984» – з телеекраном і відеокамерою, яку не можна вимкнути, для цілодобового стеження за людьми – стала для мене символом тоталітарного суспільства, де всі слідкують за всіма. Термін «орвелліанство» та фраза «Старший Брат пильнує за тобою!» почала означати будь-який акт спостереження, який сприймається як насильницький. Термінологія роману й сьогодні є актуальною під час обговорення питання співвідношення приватності й державної безпеки» [8, с. 69]. Автор наголошує, що «сьогодні людству потрібно навчитись обачливо користуватись можливостями, які надає нам інформаційне суспільство технічний прогрес узагалі, щоб не дати можливість скористатися його досягненнями аморальним і відверто кримінальним особистостям. Але ми стоїмо лише на порозі усвідомлення того, який потенціал мають технічні інновації для суспільства». Дослідник маніпулятивних технологій із використанням інформації Леонідас Донскіс наголошує, що скандал та історія Е. Сноудена яскраво свідчать, що маніпулювання масовою свідомістю – це лише видима верхівка айсбергу. Набагато глибше лежать щоразу глобальніший соціальний контроль та масовий нагляд – вони показують, що сталося з політикою, яку стрімко випереджають сучасні технології [8, с. 70].

Вищесказане дозволяє запропонувати таке визначення: цифрова диктатура – це монополія влади над ключовими електронними засобами масової комунікації з метою контролю політичного поля шляхом поширення вигідної та блокування критичної (невигідної для влади) інформації. Інструментами цифрової дик-

татури є маніпулятивні маркетингові технології та широке використання ботів у соціальних мережах. Сприятливими умовами для формування цифрової диктатури є переважання патерналістського суспільства, де панує споживацька мотивація, над громадянським, а також низький рівень медіаграмотності населення.

У період криз та конфліктів посилюються ризики формування цифрової диктатури. Так, на думку А. Башук, «в умовах військових конфліктів державна влада завжди намагається управляти новинами, які наділяються пропагандистською місією. Проте контроль над журналістами та інформацією (який виражається в

1) організації єдиного центру витоку інформації – від прес-служби Міністерства оборони України;

2) недопущенні українських журналістів у зону бойових дій, засудження тих, хто там побував;

3) цензуруванні інформації – применшення втрат, замовчування правди про умови служби;

4) а також масована реклама щодо служби в армії) у медіатизованому ХХІ ст. не дає очікуваного результату, як це було, наприклад, під час висвітлення Фолклендського конфлікту урядом М. Тетчер» [2, с. 233].

Зменшення ризиків цифрової диктатури прямо пов'язане з наявністю політичної волі та сильного парламентського і громадського контролю за діяльністю влади. У цьому контексті корисним, на нашу думку, є досвід країн-членів ЄС.

Так, «діяльність комунікативних підрозділів органів державної влади у країнах ЄС позначається такими тенденціями:

1) розвиток формальних правил, які регулюють процес практичного впровадження політики чи «простого» поширення інформації органів влади, що відрізняє її від ангажованої, політизованої комунікації;

2) створення окремої структурної одиниці або певного механізму координації комунікативних зусиль органів влади, адже «неузгоджена політика несе високі ризики дублювання, неефективного витрачання коштів, низького рівня якості послуг, труднощів у досягненні цілей і, в кінцевому рахунку, зниження здатності управляти» [1, с. 3–4].

Унормування використання комп'ютерних технологій в Україні ще потребує свого вдосконалення. Так, автори проекту закону України «Про електронні комунікації» (від 05.02.2020 р.) підкреслюють, що регуляторні дії держави мають

ґрунтуватися на прозорих та послідовних цілях комунікаційної політики й бути надійними та передбачуваними для надавачів електронних комунікаційних послуг та користувачів. Електронні комунікації як базовий технічний складник інформаційної сфери є основою функціонування та розвитку інформаційного суспільства в Україні, цифрової трансформації всіх сфер життєдіяльності особистості, суспільства та держави на базі використання інформаційно-комп'ютерних та інших технологій [5].

Як свідчить європейська практика, найкращим чином такі регуляторні дії держави забезпечуються регуляторним органом, але за певних умов:

– порядок створення, функції та процедури прийняття рішень регулятора визначаються законом і прописуються таким чином, що унеможливають (або зводять до мінімуму) політичні втручання та протекціонізм;

– повноваження регуляторного органу є чітко прописаними, для запобігання дискримінації постачальників послуг чи користувачів;

– у своїй діяльності регуляторний орган має дотримуватись принципу технологічної нейтральності [5].

Чинна в Україні законодавча база у сфері електронних комунікацій формувалась понад 15 років тому та не відповідає сучасним потребам динамічного розвитку сфери та вимогам суспільства. Закон України «Про електронні комунікації» визначатиме правову основу діяльності у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектру, а також встановлюватиме повноваження держави щодо управління та регулювання діяльності у сфері електронних комунікацій, а також права, обов'язки та засади відповідальності фізичних і юридичних осіб, які беруть участь у цій діяльності або користуються електронними комунікаційними послугами [5].

Висновки і пропозиції. Отже, питання широкого використання інструментів електро-

ної демократії потребує врахування ризиків щодо можливостей використання владою маніпулятивних технологій формування громадської думки шляхом насаджування позитивних чи негативних емоцій/оцінок, що несе в собі загрозу формування цифрової диктатури. Запобіжником таких процесів має бути медіаграмотність широких верств населення, активність представників професійного та експертного середовища, а також реальна, а не віртуальна, участь громадян у політиці та управлінні.

Список використаної літератури:

1. Баровська А. Інституційне забезпечення державної комунікативної політики: досвід країн Європи : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2014. 72 с.
2. Башук А. Комунікаційні стратегії державної влади в умовах інформаційного суспільства : монографія. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «Рута», 2019. 584 с.
3. Масуда Й. Комп'ютопія ; [пер. з англ. В. Ляха]. *Філософська і соціологічна думка*. 1993. № 6. С. 36–50.
4. Почепцов Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. Київ : Ваклер, 2000. 352 с.
5. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА до проекту Закону України «Про електронні комунікації» від 05.02.2020 р. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=68059.
6. Романенко Є. Комунікативна політика держави: теоретико-методологічний аналіз : монографія. Київ : НАДУ, 2014. 400 с.
7. Твердохліб О. Інформаційна політика України: концептуальні засади становлення та перспективи розвитку : монографія. Київ : ІПК ДСЗУ, 2019. 240 с.
8. Теоретико-правові основи формування та розвитку інформаційного суспільства: матеріали науково-практичної конференції. 29 листопада 2017 р., м. Київ. / упоряд. : В. Фурашев, С. Петряев. Київ : Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» Вид-во «Політехніка». 2017. 225 с.

Grytsiak N. V. Electronic democracy or digital dictatorship: risks for Ukraine

The article proves that the issue of widespread use of e-democracy tools requires taking into account the risks regarding the possibility of the government using manipulative technologies of public opinion formation by instilling positive or negative emotions/assessments, which threatens the formation of digital dictatorship. The prevention of such processes should be media literacy of the general population, the activity of representatives of the professional and expert community, as well as real, not virtual, citizen participation in politics and governance.

Such a universal problem for all forms of democracy as lack of trust in government is also becoming virtualized, as both achievements and shortcomings in government are measured by the level of emotional satisfaction, which often depends on the quality of texts on the pages of politicians and officials. Virtual activity contributes to the formation of a positive reputation as a politician or official,

and the authority he represents. But at the same time it provides space for discussion for journalists, public figures, ordinary citizens, and biased, often anonymous authors, which allows the spread of fakes. Therefore, such activities often encourage politicians and officials to look for ways to increase their own popularity among marketers.

The digitalization of socio-political life can also pose a threat to the country's internal democratic development. The possible risks and threats of the use of computer technology and control of the Internet by the authorities have been repeatedly pointed out by foreign and domestic scientists. We propose the following definition: "digital dictatorship" is a monopoly of power over key electronic media in order to control the political field by disseminating profitable and blocking critical (unprofitable) information. The tools of the digital dictatorship are manipulative marketing technologies and the widespread use of bots on social networks. Favourable conditions for the formation of a digital dictatorship are the predominance of a paternalistic society, where consumer motivation prevails over civil, as well as a low level of media literacy of the population.

Key words: *power efficiency, trust in power, electronic interaction, electronic communications, information space.*